

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسنامه: انوری تشریق، فاطمه،

عنوان و نام پدیدآورنده: نگاه فقهی حقوقی به عدالت اقتصادی در نهج البلاغه/فاطمه انوری تشریق (ریحانه).

مشخصات نشر: انتشارات آنان ۱۴۰۴

مشخصات ظاهری: ۱۴۱ ص

شابک: ۹۷۸-۶۲۳-۵۱۱۱-۶۲-۲

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: علی بن ابی طالب (ع) ، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. -- دیدگاه درباره عدالت

موضوع: Ali ibn Abi-talib, Imam I, 600-661 -- Views on justice

موضوع: علی بن ابی طالب (ع) ، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. . نهج البلاغه -- عدالت

موضوع: Ali ibn Abi-talib, Imam I. Nahjol - Balaghah -- Justice

موضوع: عدالت -- جنبه‌های اقتصادی

Justice -- Economic aspects

عدالت (فقه)

Justice (Islamic law)

عدالت -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام

-- Religious aspects -- Islam Justice

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

رده‌بندی کنگره: ۳۵/ع۰۹/۳۸/ب۳

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۱

شماره کتابشناسی ملی: ۱۰۳۳۹۳۵۷

انتشارات آنان

(نگاه فقهی حقوقی به عدالت اقتصادی در نهج البلاغه)

دکتر فاطمه انوری تشریق (ریحانه)

صفحه‌آرا: غلامرضا خدارحمی

طراح جلد: منیره رحیمی

نوبت چاپ: اول ۱۴۰۴

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۹۰ هزار تومان

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است

تلفن: ۰۹۱۸۳۴۲۷۰۴۷-۰۹۳۵۴۴۱۷۹۳۰

www.nashreanan.com

(نگاه فقهی حقوقی به عدالت اقتصادی در نهج البلاغه)

دکتر فاطمه انوری تشریق (ریحانه)

تقدیم

تنہا ترین مرد تاریخ و اول مظلوم عالم، مظهر العجایب، مولیٰ الموحدین، یعسوب الدین، شہید محراب، امیر مؤمنین علی (ع) روحی لتراب زوارہ مرقد الفداء

و این اثر تحفہ ای است ناچیز بہ پیشگاہ مبارک و مقدس منجی عالم بشریت، قطب دایرہ امکان، سر سلسلہ عالم خلقت، واسطہ فیض الہی در جہان، حضرت بقیہ اللہ الاعظم روحی و ارواح العالمین (لتراب مقدمہ الفداء)

خدای متعال را سپاس کہ ما را مفتخر بہ نعمت اسلام و ولایت امیر مؤمنین (ع) نمود و توفیق عنایت فرمود تا اندکی از لحظات عمر خویش را در دریای بی کران معارف نہج البلاغہ متبرکّ و جاودانہ سازم.

تشکر

مَنّت خدای را عزوجلّ که طاعتش موجب قرب است و به شکر اندرش مزید نعمت هر نفسی که فرو می‌رود ممدّ حیاتست و چون برمی‌آید مفرّح ذات؛ پس در هر نفسی دو نعمت موجودست و بر هر نعمتی شکری واجب!

از دست و زبان که برآید   کز عهده شکرش به در آید

سپاس مخصوص پروردگاری است که به انسان قدرت تامل و اندیشیدن داد تا بتواند از کسانی که به او لطف و مساعدت کرده و چراغ راهش بوده‌اند قدردانی کند. وفق روایت "من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق" بر خود لازم میدانم بهترین سپاسها را از اساتید بزرگوار و ارجمندم که در طول سالیان تحصیل مرا راهبری کرده و راه پر فراز و نشیب رسیدن را برای حقیر هموار کردند، قدردانی و سپاسگزاری کنم؛ آنهایی که نور معرفت و ایمان را با علم و عمل از سرچشمه وجودشان که به واسطه نور قرآن و اولیای الهی سیراب شده بود، در جسم خاکی و زمینی امثال بنده ریختند. چه زیبا از پیشوای خود علی بن ابیطالب (ع) کمالات را گزیده و در وجودشان نهادینه شده بود و بهره‌ها بردیم. زیبا ترین سپاسگذاری از پدر و مادر عزیز و بزرگوارم که تکیه‌گاه صبر و استقامت و سنگ صبور همیشگی‌ام هستند و کامم را از کودکی با نور ایمان گوارا ساختند و دعای هر لحظه‌اشان، تسهیل کننده راهم است. از همسر که سایه مهر و همراهی‌اش در طول سالیان زندگی، به خصوص در طول تحصیل که مشکلات زیادی را تحمل کرد، همیشه زندگی را شهد تازه می‌بخشید و او، خستگی را به امید و روشنی مبدل می‌ساخت. امیدوارم بتوانم به شایستگی پاسخگوی محبت‌هایش باشم. از ثمرات زندگی‌ام که با نگاه امیدوارانه‌ی خود، سختیهای راهم را فرو ریخته و روشنایی و گرما بخش زندگی‌امان بوده‌اند. واز تمام کسانی که در طول زندگی‌ام همراه و یاورم بودند و دست بنده را در رسیدن به قله‌های کمال فشردند و مشوق و یاور بنده بوده‌اند.

فهرست مطالب

۷	چکیده
۸	مقدمه
۱۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۱۱	بخش اول: کلیات
۱۷	بخش دوم: مفاهیم
۳۴	فصل دوم: معیارهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه
۳۴	بخش اول: معیارهای خرد
۵۹	بخش دوم: معیارهای کلان
۷۰	فصل سوم: راهبردهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه
۷۰	بخش اول: راهبردهای عدالت اقتصادی
۷۸	بخش دوم: اصول زیرساختی
۸۵	راهکارهای امام علی (ع) برای مقابله با مفاسد اقتصادی
۸۹	راهکارهای اقتصادی دولت از دیدگاه امام علی (ع)
۹۴	راهکارهای مقابله با فقر از دیدگاه امام علی (ع)
۹۷	فصل چهارم: اشتراکات و افتراقات عدالت اقتصادی با دنیای مدرن
۹۷	بخش اول: اشتراکات فقهی حقوقی عدالت اقتصادی
۱۰۵	بخش دوم: افتراقات فقهی حقوقی عدالت اقتصادی
۱۰۸	غنا(ثروت)حقیقی از نگاه قرآن و امیرالمؤمنین علی (ع)
۱۱۰	بررسی برخی از موانع تحقق عدالت اقتصادی
۱۱۹	بخش سوم: مقایسه عدالت اقتصادی امام علی(ع) با دنیای مدرن
۱۲۹	نگاه کلی مؤلف
۱۳۱	پیشنهادات مؤلف
۱۳۳	فهرست منابع
۱۴۱	چکیده انگلیسی

چکیده

عدالت اقتصادی در اسلام، به معنای مراعات حقوق اقتصادی در حوزه رفتار و روابط اقتصادی است و همین امر، زمینه‌ساز تحقق اهداف عالیه اسلامی می باشد. در دنیای پیشرفته امروزی؛ اهمیت عدالت اقتصادی از اولویتهای اساسی است. امام علی(ع) بحث اقتصادی را در خطبه ها و نامه های خود به کارگزاران خود مورد تأکید قرار داده است. در این کتاب با توجه به سوال اصلی و فرضیه ها، سخنان علی(ع) در مورد عدالت اقتصادی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و با دنیای جدید اقتصادی مقایسه گردید. علی(ع) ضمن وظایف و حقوق مردم و حاکمان، همواره آنها را به رعایت حقوق متقابل دعوت نموده است. وجود حکمرانان خوب، مالیات، سرمایه انسانی، کار و اشتغال، تولید و توزیع عادلانه، به عنوان معیارهای مؤثر برای اجرای عدالت اقتصادی و عواملی چون احتکار، اختلاس، انحصارگرایی، توزیع ناعادلانه امکانات، ربا، و... جزء موانع برپایی عدالت اقتصادی می باشد. در نتیجه معیار عدالت، راهبرد و اهداف عدالت، تقدم عدالت بر رشد و توسعه از کارایی لازم عدالت است، و تفاوت عدالت اقتصادی علی(ع) با دنیای مدرن در اهداف توسعه اقتصادی و اشتراک در رفاه جامعه است. مطالب بصورت کتابخانه ای و تحلیلی و تطبیقی گرد آوری شده است، و به سوالات و فرضیه ها پاسخ تحلیلی داده شد.

واژگان کلیدی: راهبرد، عدالت اقتصادی، معیار .

مقدمه

اغراق نیست اگر بگویم نام بلند امیرالمؤمنین علی(ع) از اولین کلماتی بود که با آن آشنا شدم، و در کنار این نام، رفعت و عظمت آنچه از این مرد بزرگ عالم هستی می‌شنیدم همیشه مرا به تفکر از نوعی دیگر دعوت می‌نمود. آن گاه که در کودکی دستورات اخلاقی او گوشم را نوازش می‌داد و چه بعدها که با نگاهی پخته‌تر به این فرموده‌ها نظر افکندم. در نگاه کودکی من، علی کسی بود، از همه کس آشناتر به نیازهای انسانی و بعدها در نظر قاصر من علی شخصیتی از همه نزدیکتر به خداوند و از همه عزیزتر پیش او...

علی(ع) آنچنان عدالت را در زندگی شخصی خود در زمان حکومت بر مسلمانان به مرحله عمل در آورده بود، که دوست و دشمن را به حیرت و شگفتی وا داشته بود. آن حضرت بر این باور بود که یک زمامدار عادل نمیتواند به احقاق حقوق شهروندان و اجرای کامل عدالت بپردازد، مگر اینکه خود را با پایینترین طبقات جامعه یکسان بداند و زندگی‌اش را با محرومین همگون سازد، ایشان می‌فرمود:

"(إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَضَ عَلَى أُمَّةٍ الْعَدْلَ أَنْ يَقْدَرُوا أَنْفُسَهُمْ بِضَعْفَةِ النَّاسِ كَيْلًا يَتَّبِعَ بِالْفَقِيرِ فَقْرُهُ)"؛ خداوند متعال بر پیشوایان عادل واجب کرده است که سطح زندگی خود را با ضعیفترین افراد جامعه یکسان کنند تا فقر و تنگدستی بر تهیدستان و بینوایان فشار نیاورد [و آنان را نگران نسازد]. «نهج البلاغه، خطبه ۲۰۹» در پرتو عدالت علوی(ع)، تمام مسلمانان در راحتی و آسایش و امنیت بودند. آن حضرت برای یاری مظلومان و دفاع از حقوق از دست رفته بیچاره‌گان سر از پا نمی‌شناخت و آسایش و استراحت را بر خود حرام کرده و به دنبال راحتی بی پناهان و درماندگان بود.

این شد که تصمیم گرفتیم، به بیان و بررسی "معیارها و راهبردهای فقهی حقوقی عدالت اقتصادی در نهج البلاغه" بپردازیم، و نگاه امیرالمؤمنین علی(ع) را به اصل اصیل عدالت

اقتصادی، با مطالعه کتب تاریخی و سیره امیرالمؤمنین(ع) و بیانات ایشان در نهج البلاغه مورد بررسی قرار دهم.

بی‌شک عدالت دارای ابعاد مختلفی است از جمله این ابعاد می‌توان به ابعاد سیاسی، فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و قضایی اشاره نمود. هر کدام از این ابعاد به تنهایی می‌تواند مدخل بحث مهمی باشد؛ چرا که اساساً جدای از اهمیت ذاتی خود، در تحقق سایر ابعاد عدالت نیز موثر است و ابعاد عدالت در شبکه به هم پیوسته‌ای معنا می‌یابند. از جمله ابعاد مهم عدالت، بُعد اقتصادی است. پرسش از چیستی عدالت اقتصادی و نیز چگونگی تأمین آن، از جمله پرسش‌های مهم پیچیده‌ای بوده که پاسخ‌های متعددی را دریافت داشته است. توجه به عدالت و تلاش برای تحقق آن از جمله کار ویژه بنیادین نظام اسلامی است. این اهمیت تا بدان پایه است که حضرت علی(ع) یکی از دلایل اصلی پذیرش حکومت از سوی خود را، برقراری توازن و از بین بردن شکاف‌های ناروا در میان دو طبقه ستمگر شکم‌باره و مظلوم گرسنه بیان می‌کنند. از منظر علی(ع)، هر که عدالت را به کار بندد رتبه اش والا گردد و هر که ستم روا دارد در هم شکسته شود. در دنیای امروزی نیز، اندیشمندانی درباره ابعاد مختلف عدالت و عدالت اقتصادی نظراتی ایراد کرده‌اند. به عنوان نمونه، نظر مرحوم شهید مطهری، که از جمله اندیشمندانی است که درباره عدالت سخن گفته است، می‌باشد. وی در کتاب عدل الهی چهار معنای موزون بودن، تساوی و نفی هرگونه تبعیض، "اعطاء کل ذی حق حقه" و رعایت استحقاق‌ها در افاضه وجود را، در تعریف عدالت ذکر می‌کند. ایشان در کتاب "نظری به نظام اقتصادی اسلام؛" توازن را به معنای عدم وجود شکاف طبقاتی تعبیر کرده است.

در همین راستا، شهید صدر نیز نظراتی راجع به عدالت بیان کرده‌اند و به طور کلی نظریه‌های عدالت را به سه دسته تقسیم کرده‌اند:

(۱) نظریه‌های مبدأ محور که در آن بیش از همه بر ایجاد فرصت برابر و بهره‌مندی یکسان از مزیت‌ها تأکید می‌گردد.

۲) نظریه‌های فرآیند محور که در این نظریات بر برخورداری افراد از آزادی برابر به منظور فعالیت‌های اقتصادی تأکید می‌گردد.

۳) نظریه‌های نتیجه محور که بر نتایج و میزان سهم بری افراد تأکید دارند. شهید صدر ضمن تأکید بر هر سه مرحله در نهایت بر دو معیار توازن اجتماعی و تأمین اجتماعی که به نوعی غایت‌گرایانه است متمرکز می‌گردد.

با توجه به اهمیت عدالت اقتصادی و بر اساس آنچه تا کنون گفته شد کتاب حاضر بر آن است تا به این سوال مهم پاسخ دهد که از منظر نهج البلاغه، چه معیارها و راهبردهایی می‌تواند به تحقق عدالت اقتصادی منجر گردد؟ و چه میزان از عدالت اقتصادی در دنیای مدرن امروزی، محقق می‌شود؟ اهمیت این توجه از آن روست که امیرالمؤمنین علی(ع) در حدود ۴ سال و ۹ ماه در یکی از پهناورترین ممالک جهان حکومت کرده‌اند. ایشان نظرات مختلفی در زمینه مسائل دینی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دارند که به عنوان حجت برای رفتار مسلمانان و پیروان آن حضرت تلقی می‌گردد. در این میان مهمترین کتاب و سند معتبر از اندیشه‌های امام علی (ع) نهج البلاغه است، که شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و سخنان قصار آن حضرت می‌باشد که در طول دوران زمامداری ایراد و نگاشته شده است. به همین منظور، در این کتاب تلاش شده است، در چارچوب راهبرد کیفی، با استفاده از روش مطالعه تحلیلی، معیارها و راهبردهای فقهی و حقوقی، تحقق عدالت اقتصادی از منظر نهج البلاغه مورد استنتاج قرار گیرد و با تحلیل و نیز عرضه مطالب به دست آمده به یکدیگر، تلاش شده است مدلی جامع به منظور تحقق فقهی _ حقوقی عدالت اقتصادی از منظر نهج البلاغه و کاربرد آن در دنیای امروزی ارائه گردد. به امید آنکه بتوانم در حد توانم مطالبی جامع ارائه کنم، تا دیگران نیز تشویق به گرد آوری عناوینی در این زمینه شوند و تکمیل کننده مطالبی از این دست باشند که قطعاً این کتاب اولین آنها نبوده است و آخرین آن نیز، نیست.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

بخش اول: کلیات

۱. بیان مسئله

عدالت از مفاهیم بنیادینی است که همه ادیان الهی با هدف تحقق آن از سوی خدای متعال به واسطه انبیا نازل گشته اند، همانطور که در آیه ۲۵ حدید آمده است:

« لقد ارسلنا، رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الكتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط »؛ همانا ما پیامبران خود را با ادله و معجزات فرستادیم و با ایشان کتاب و میزان عدل نازل کردیم تا مردم به راستی و عدالت گرایند و آهن (و دیگر فلزات) را که در آن هم سختی (جنگ و کارزار) و هم منافع بسیار بر مردم است نیز برای حفظ عدالت آفریدیم، تا معلوم شود که خدا و رسولش را با ایمان قلبی که یاری خواهد کرد؟ هرچند که خدا بسیار قوی و مقتدر و (از یاری خلق بی نیاز) است.

مسئله عدالت اقتصادی یکی از دغدغه های اصلی در همه جوامع می باشد و بدون زمینه های آن تحقق نمی یابد. زمینه یعنی ایجاد مجموعه شرایط یا واقعیت هایی که تحقق آن امر را ممکن می سازد. در واقع تبیین بستر و محیطی که عدالت اقتصادی در آن شکل گرفته و به تحقق می رسد، در حوزه اقتصاد، اعمال عدالت اقتصادی نیز متأثر از این امر است؛ زیرا نیازهای اقتصادی بیشتر و زودتر از سایر نیازها خودنمایی می کنند و بخش بسیاری از فعالیتهای انسان برای تأمین آن نیازها به کار گرفته می شود، به همین دلیل بی عدالتی اقتصادی نیز سریعتر از سایر موارد نابرابری خود را نشان می دهد.

پس از پذیرش حکومت و زمامداری از سوی امام علی (ع) ایشان با جامعه ای مواجه گردید که از هر جهت از سیر صحیح و منطقی خود که مطابق با آموزه های نبی اکرم (ص) است منحرف شده و نیازمند اصلاحات دقیق و سنجیده جهت بازسازی و ترمیم دوباره بود؛ یکی

از محورهای مهم در حکومت امیرمؤمنین، مباحث اقتصادی بود، که حضرت با جدیت و آگاهی کامل در آن به اصلاح نظام اقتصادی اقدام نمود. امیرمؤمنان در اجرای عدالت بسیار سخت‌گیر بود، و در این راستا بسیار تلاش و مبارزه می‌کردند طوری که بر سر آن اهل معامله با هیچ‌کس نبود. ایشان در همان اوایل خلافت می‌فرمایند:

"وَاللَّهِ لَوْ وَجَدْتُهُ قَدْ تَزَوَّجَ بِهِ النِّسَاءَ وَ مَلَكَ بِهِ الْإِمَاءَ لَرَدَدْتُهُ فَإِنَّ فِي الْعَدْلِ سَعَةً وَ مَنْ ضَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ فَالْجَوْرُ عَلَيْهِ أَضِيقٌ" (خطبه ۱۵)؛ به خدا، اگر ببینم که به مهر زنان یا بهای کنیزکان ستم رفته باشد، آن را باز می‌گردانم که در عدالت گشایش است و آن که عدالت را برنتابد، ستم را سخت‌تر یابد.

حضرت در نخستین روزهای برپایی حکومت خود به بازگرداندن زمین‌هایی که عثمان از بیت المال به دیگران بخشیده بود، همت گماشتند. و امام علی (ع) برای رسیدن به یکی از اهداف والايش، یعنی پر کردن شکاف بین ثروتمندان و فروماندگان و همچنین برای استقرار نظام عادلانه از هیچ اقدامی فروگذار نمی‌کردند.

نگرش به جایگاه عدالت در حکومت امام علی به خوبی بیانگر اهمیت والای وظیفه‌ی عدالت گستری و عدالت خواهی نظام و حکومت اسلامی است. تحقق و اقامه‌ی عدالت، از مهمترین آرمانهای حکومت در سیره‌ی علی (ع) بوده است و ایشان نیز حکومت را بدین منظور پذیرفت. عدالت اقتصادی در نگاه امیرمؤمنان چنان مهم و اساسی تلقی شده است که آن حضرت حکومت را پذیرفت تا ستمهای دلیل پذیرش حکومت را برچیند و عدالت اقتصادی را حاکم سازد، چنانکه در خطبه‌ی شششنبه‌ی جانب خود بیان کرده، فرموده است:

"أَمَا وَالَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسَمَةَ لَوْ لَأَ حُضُورَ الْحَاضِرِ وَ قِيَامَ الْحُجَّةِ بُوْجُودِ النَّاصِرِ وَ مَا أَحَدَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ أَلَّا يُقَارُوا عَلَى كِظَّةِ ظَالِمٍ وَ لَا سَعَبٍ مَظْلُومٍ لَأَلْقِيَتْ حَبْلَهَا عَلَى غَارِبِهَا وَ لَسَقِيَتْ آخِرَهَا بَكَّاسٍ" (خطبه، ۳)؛ "به خدایی که دانه را کفید و جان را آفرید، اگر این

بیعت کنندگان نبودند، و یاران، حجت بر من تمام نمی نمودند، و خدا علما را فرموده بود تا ستمکار شکمباره را برنتابند و به یاری گرسنگان ستم‌دیده بشتابند، رشته این کار را از